

Bitskey István

A NEMZETSORS TOPOSZAI

A 17. SZÁZADI MAGYAR IRODALOMBAN

SZÉKFOGLALÓK
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIAÁN

A 2004. május 3-án megválasztott
akadémikusok székfoglalói

Bitskey István

A NEMZETSORS TOPOSZAI
A 17. SZÁZADI
MAGYAR IRODALOMBAN

Magyar Tudományos Akadémia • 2013

Az előadás elhangzott 2004. október 11-én

Sorozatszerkesztő: Bertók Krisztina

Olvasószerkesztő: Laczkó Krisztina

Borító és tipográfia: Auri Grafika

ISSN 1419-8959

ISBN 978-963-508-669-6

© Bitskey István

Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia
Kiadásért felel: Pálinkás József, az MTA elnöke
Felelős szerkesztő: Kindert Judit
Nyomdai munkálatok: Kódex Könyvgyártó Kft.

Az utóbbi évek történelmi, hermeneutikai, irodalom- és kultúraelméleti megfontolásai eléggé egyértelműen utalnak arra, hogy egy-egy közösség saját múltjáról kialakított toposzainak rendszere önértelmezés, a sajátnak az idegentől való megkülönböztetése végső soron identitásteremtés. Miként arra Jan Assmann, „az irodalmi kommunikáció archeológusa” figyelmeztet a kulturális emlékezetéről szóló monográfiájában: „A múlthoz fűződő viszony megveti az emlékező csoport identitásának alapjait.”¹ A továbbiakban tanulmánya szól az „emlékezés sarkalatos alakzatairól”, amelyek lehetnek szövegek, képek, táncok, rítusok, azaz – tehetjük hozzá jelen vizsgálódásunk szempontjából – kikristályosodott formákat kellett öltetniük az emlékezetben megőrzött tapasztalatoknak, hogy azok egy-egy közösség csoporttudatának alakító elemeivé válhassanak. Ebből a megfontolásból kiindulva teszünk most kísérletet arra, hogy egy konkrét államalakulat, a *Regnum Hungariae* és azon belül egy etnikai közösség, a *natio hungarica* térben és időben meghatározott és körülhatárolt önértelmezésének szöveges alakzatait tekintsük át. A 17. század gondolkodóira is érvényes az a mostanában gyakran hangoztatott tétel, amely szerint „a múlt mindig értelmezés eredménye”.² Ez indokolja, hogy a retorikusan megformált sztereotípiákra, a toposzok változataira irányítsuk figyelmünket, egyrészt mivel ezek jelentékeny mértékben meghatározták a kortársaknak a múlttól alkotott képzetét és önszemléletét, másrészt általuk történelmi tudat és poézis, irodalom és esztétörténet kapcsolatáról is értekezhetünk. A modern nemzetfo-

¹ JAN ASSMANN: *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*. München, 1992. Magyarul HIDAS ZOLTÁN fordításában: Budapest, 1999, 53. Ennek továbbgondolása: ALEIDA ASSMANN: *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*. München, 1999 és *Weimarer Beiträge* 2000/3, 464–467.

² SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY: Nemzeti irodalom az egységesülő világban. *Magyar Tudomány* 2004/8, 825.

galom előzményeiről, archeológiájáról beszélünk tehát, arról a vallási-politikai-etnikai közösségtudatról, amelynek identitásképző hatását újabban nemzetközi konferenciák sora vizsgálja, erősítve a felismerést, amely szerint kimutatható az összefüggés a kora újkori sorsértelmező toposzok és az újkori definíciók között.³

Toposz és história

A toposz az antik retorikák szerint az *inventio* alakzatai közé tartozik, egy eszme vagy gondolat állandósult textuális megjelenítése, olyan kikristályosodott szövegegység, amelynek általánosan elfogadott jelentése van, ugyanakkor különböző kontextusokba illeszthető, és azokban az érvelés eszközévé válik. Lausberg szerint a toposz „Suchformel für das Finden von Argumenten”, továbbá „Suchformel für die Realisierung der *virtutes elocutionis*”.⁴ Szenci Molnár Albert szótára szerint a *topica*: „része az argumentálási tudománknak”.⁵ Az antikvitásból a középkorra hagyományozódott leggyakoribb irodalmi toposzokat Curtius emlékezetes monográfiája ismertette, szerinte azok az emberi lét időtlen alapszituációi („die Urverhältnisse des Daseins und sind darum zeitlos”), a jungi kollektív tudattalan archetipikus gesztusai, konkrét történetértelmező szerepükről azonban alig szólt.⁶

Az ő felfogását részben továbbgondolva, részben élesen bírálva hangoztatta az újabb német kutatás, hogy a toposz a társadalmi képzelőerő (*Einbildungskraft*) megnyilvánulása, olyan retorikus formula, amelynek szociokulturális és kommunikatív összefüggései a fontosak, és noha konstans elemei antik eredetűek, történelmi

³ Például többek között: *Identità collettive tra Medioevo ed Etá Moderna*. Convegno Internazionale di Studio, a cura di Paolo Prodi e Wolfgang Reinhard. Bologna, 2002; ebben TÓTH ISTVÁN GYÖRGY: *Identità collettive: religione e nazionalità nell'Ungheria del XVII secolo*. 187–194.

⁴ HEINRICH LAUSBERG: *Handbuch der literarischen Rhetorik*. 2. Auflage, München, 1973, Bd. I. 146, Bd. II. 879.

⁵ *Retorikák a reformáció korából*. Sajtó alá rendezte IMRE MIHÁLY. Debrecen, 2000, 477 (Csokonai Könyvtár. Források 5).

⁶ ERNST ROBERT CURTIUS: *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*. Bern, 1948, 92 skk.

folytonosságot hoznak létre egymástól időben távoli korszakok között.⁷ Joachim Dyck részletes vizsgálattal mutatta be, hogy a 17. századi német irodalom elméletében és gyakorlatában egyaránt kiemelkedő jelentőségük van a toposzoknak mint szövegszervező elveknek és eljárásoknak.⁸ Ezt követően elkészült a *Toposforschung* terjedelmes bibliográfiája, amely meggyőzően illusztrálja a téma jelentőségét és a nemzetközi kutatásban elfoglalt rangos helyét.⁹ A Curtius-életművet méltató vas-kos konferenciakötet 1989-ben a toposzt irodalmi pátoszformulaként határozta meg, olyan állandósult szövegegységként, amely különböző korok létértelmező kontextusaiban újabb és újabb jelentésekkel bővíthet, és ezáltal válhat ismételtlen időszerűvé.¹⁰

Magyarországon újabban a retorikatörténethez kapcsolódva lendült fel a toposzok szerepe iránt az érdeklődés, de láthatóan az eszmetörténet sem nélkülözheti e formatörténeti diszciplína eredményeit.¹¹ Közeli rokonságot a fogalom egyfelől az *exemplum*, másfelől a tropológiai formációk közül a *metafora* kategóriájával mutat, az előbbitől tömörségével különíthető el, az utóbbitól pedig állandósult formája révén, noha természetesen köztes, átmeneti szóművészeti konstrukciók is jelen vannak a retorikus szövegekben.

⁷ LOTHAR BORNSCHEUER: *Topik. Zu Strukturen des gesellschaftlichen Einbildungskraft*. Frankfurt am Main, 1976, 142, 146 skk.

⁸ JOACHIM DYCK: *Die Rolle der Topik in der literarischen Theorie und Praxis des 17. Jahrhunderts in Deutschland*, in *Toposforschung*, Hg. von Peter Jehn, Frankfurt, 1972, 121–149.

⁹ Az igen kiterjedt német kutatás bibliográfiája: ROBERT JAMISON–JOACHIM DYCK: *Rhetorik, Topik, Argumentation. Bibliographie zur Redelehre und Rhetorikforschung im deutschsprachigen Raum 1945–1980*. Stuttgart, Bad Cannstatt, 1983.

¹⁰ WALTER BERNSCHIN–ARNOLD ROTHE (Hgg.): *Ernst Robert Curtius (Werk, Wirkung, Zukunftsperspektiven)*. Heidelberg, 1989; ebben főként HANS ULRICH GUMBRECHT fejtegetései. Magyarul a kérdéskörrel vö. HAVASRÉTI JÓZSEF: A kulturális emlékezet mechanizmusaí Aby Warburg és Marót Károly ókorszemléletében. In: *Szép literatúrai ajándék*. Különszám: *Déjà vu, presque vu. Emlék, emlékezés*. 1999, 67–76. A toposz fogalmának filozófiai szempontú elemzése: RUDOLF BOEHM: *Topiké*. Dordrecht, Kluwer, 2002.

¹¹ E gondolat jegyében készült tanulmánykötetünk: BITSKEY ISTVÁN–TAMÁS ATTILA (szerk.): *Toposzok és exemplumok régi irodalmunkban*. Studia Litteraria XXXII. kötet, Debrecen, 1994.

Az utóbbi időben fellendülő imagológia, a nemzetképkutatás ugyancsak jól hasznosíthatja a toposzok vizsgálatának tanulságait, mivel az etnikai csoportokról kialakított sztereotípiák fontos tudatformáló tényezőkként bizonyultak.¹² A humanizmus, majd ennek nyomán a reformáció történelemértelmező hajlama különösen is kedvezett a múlt és a jelen eseményeit átfogó jelentéssel felruházó ismétlődések, kikristályosodott formulák, klisék kialakulásának, közülük a leggyakrabban előfordulók váltak toposzokká. Korántsem véletlen, hogy a kora újkori nagy társadalmi átalakulások, háborúk, katasztrófák idejére esik az újabb és újabb retorikus interpretációk elburjánzása, és ez alól Magyarország nemcsak hogy kivételt nem jelent, de viharos történelme szinte megkövetelte a sorsértelmezést, az önszemléletet, az önismeret elmélyítését, a jövő feletti töprengést és elmélkedést, és mindez a szóművészeti eljárások révén nyert kifejeződést. Valósággelemek és elképzelések, história és fikció ötvözete hozta létre a toposzokat, német kutatójuk szavaival ezek „Bilder in den Köpfen”, azaz olyan absztrakciók, amelyek a létezőnek és az imagináriusnak összjátékaként keletkeztek, és a történelem szereplőinek tudatát, identitását és ennek következtében tetteit is jelentős mértékben irányították, megszabták.

A mohácsi csatamezőn például a középkori Magyar Királyság nemcsak materiális értelemben szenvedett katasztrófális vereséget, hanem eszmei téren is: a *Regnum Hungariae* identitástudata rendült meg, önszemlélete kényszerült átértékelésre, és a hazain túl a külföldi közvélemény nézőpontjait is módosította a nem várt csapás. A megdöbbenés az ország sorsáért felelősséget érző humanista értelmiségi elit (Istvánffy Miklós, Verancsics Antal, Brodarics Isván, Szerémi György és mások) különféle típusú és műfajú írásaiból érzékelhető, az önvizsgálat és a sorsértelmezés számos korabeli leírás vezető motívuma.¹³ A történeti forrásokon

¹² von VALERIA HEUBERGER–ARNOLD SUPPAN–ELISABETH VYSLOZIL (Hgg.): *Das Bild vom Anderen. Identitäten, Mentalitäten, Mythen und Stereotypen in multietnischen europäischen Regionen*. 2. durchgesehene Auflage, Frankfurt am Main, 1999, 21–54.

¹³ *Mohács emlékezete. A mohácsi csatára vonatkozó legfontosabb magyar, nyugati és török források. A csatabely régészeti feltárásának eredményei*. Szerk. KATONA TAMÁS, válogatta KISS KÁROLY, Budapest, 1976.

túl a retorikus igényű szövegekben toposzok változatos sora jelent meg a politikai nyilvánosságban. Ezekkel a sorsértelmező szövegformulákkal az 1930-as évektől foglalkozott a szakirodalom,¹⁴ az utóbbi évtizedekben pedig Tarnai Andor, Klaniczay Tibor, Köpeczi Béla, R. Várkonyi Ágnes, Imre Mihály és sokan mások mutatták be részletesen azokat a szövegeket, amelyek szerint a humanista közvéleményben *Hungaria* még Európa védőbástyája: *propugnaculum Christianitatis, murus et antemurale fidei christianae, Vormauer oder Bollwerk des Christentums, bastione della Cristianità, antemurale di tutto il resto dei Cristiani*, és a régió többi államával és etnikumával együtt oltalmazza a nyugati kereszténységet az iszlám előnyomulásával szemben.¹⁵ A magyaron kívül elsősorban a lengyel és a horvát irodalom jelenítette meg irodalmi szövegekben ezt a toposzt, természetesen saját népét és országát tüntetve fel Nyugat-Európa védőpajzsaként, a hit és a civilizáció heroikus védelmezőjeként.¹⁶ Még a 17. század második felében is készült olyan rézmetszet,

Az Archivio Vaticano idevágó dokumentumait már az 1920-as években összegyűjtötte ÁRTNER EDGÁR, de kiadásuk akkor sajnálatos módon elmaradt, csak legújabban került rá sor: „Magyarország mint a nyugati keresztény művelődés védőbástyája”. Közreadja SZOVÁK KORNÉL–TÖRÖK JÓZSEF–TUSOR PÉTER, Budapest–Róma, 2004 (Collectanea Vaticana Hungariae, vol. I.).

¹⁴ GYÓRY JÁNOS: A kereszténység védőbástyája. *Minerva* 1933, 67–124; TERBE LAJOS: Egy európai szállóige életrajza. *Egyetemes Philológiai Közöny* 1936, 297–351; Uő: Le rôle hisotrique de la Hongrie dans la défense de l’Occident. *Nouvelle Revue de Hongrie* 1938, 536–543; DEÉR JÓZSEF: *Pogány magyarság – keresztény magyarság*. Budapest, 1938; BENDA KÁLMÁN: *A magyar nemzeti hivatástudat története*. Budapest, 1937.

¹⁵ TARNAI ANDOR: *Extra Hungariam non est vita...* Budapest, 1969; Uő: A toposz-kutatás kérdéseihöz. *Literatúra* 1975, 66–74; KLANICZAY TIBOR: *A múlt nagy korszakai*. Budapest, 1973, 369–370; KÖPECZI BÉLA: *Nemzetképkutatás és a XIX. századi román irodalom magyarságképe*. Budapest, 1995, 13–16; R. VÁRKONYI ÁGNES: *Europica varietas – Hungarica varietas*. Budapest, 1994, 46–47; IMRE MIHÁLY: „Magyarország panaszja”. *A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*. Debrecen, 1995 (Csokonai Könyvtár 5); J. JÁNOS VARGA: Europa und „Die Vormauer des Christentums”. Die ntwicklungsgeschichte eines geflügelten Wortes. In: BODO GUTHMÜLLER – WILHELM KÜHLMANN (Hgg.): *Europa und die Türken in der Renaissance*. Tübingen, 2000, 55–63.

¹⁶ HOPP LAJOS: *Az „antemurale” és a „conformitas” eszméje a magyar-lengyel hagyományban*. Budapest, 1992. A lengyel antiturcica irodalomról vö. HERYK GAPSKI: A lengyel egyház és az Oszmán Birodalom, valamint a török–tatár kérdés a 16. század első felében. In: ZOMBORI ISTVÁN (szerk.): *Közép-Európa barca a török ellen a 16. század első felében*. Budapest, 2004, 186–187. Horvát vonatkozásban ugyanerről vö. LÓKÓS ISTVÁN: A Judit és Holofernéz-téma a horvát és magyar (reneszánsz) epikában. In: Uő: *Nemzetstudat, nyelv és irodalom. Horvát-szlóven-magyar irodalom és művelődéstörténeti interferenciák*. Budapest, 2002, 29, valamint Uő: *Déli szláv–magyar szellemi kapcsolatok*. Miskolc, 1997, 48.

amelyen a *Regnum Hungariae* felirattal ellátott bástyarendszer a háttérben álló római Angyalvárat védelmezi kardos, buzogányos, lándzsás alakjai révén, és az allegorikus kompozíció csúcán egy pápai tiarát tartó angyal szimbolizálja az oltalmazott kereszténységet.¹⁷ A barokk kori képzőművészeti ábrázolások a közép-európai uralkodókat a legtöbb esetben páncélban, fegyverrel (nem ritkán lovon) mutatják be, mintegy jelezve, hogy valamennyien az iszlám elleni küzdelem résztvevői, és egyben a keresztény közösség védelmezői is.¹⁸

A Kárpát-medence termékenysége (*fertilitas Pannoniae*) is közismert volt, természeti adottságai révén a kontinens legvonzóbb területei közé számították. Főként Enea Silvio Piccolomini leveleinek és orációinak argumentációi propagálták széles körben a termékeny Magyarország és a törökellenes küzdelmek toposzait.¹⁹ Ismert tény, hogy mind a pápaság, mind a francia királyi udvar Hungaria uralkodójában látta a *defensor fidei* alakját, legyen az Luxemburgi Zsigmond, II. Ulászló, a franciák „fehér lovagja”, Hunyadi János, avagy fia, Mátyás király.²⁰ Az iszlám előnyomulása azonban már a Jagello-korban árnyalta a képet, Laskai Osvát 1507-ben az Úr büntető vessejét emlegette a balkáni népek heterodoxiája kapcsán, a magyarokat viszont a konvenciónak megfelelően ő is Európa védőpajzsának (*scutum fidei christianae*) hirdette.²¹

¹⁷ Ismeretlen művész metszete. In: CSÉFALVY PÁL–MARIA ANTONIETTA DE ANGELIS (szerk.): *A magyar kereszténység ezer éve. Hungariae Christianae Millennium*. Budapest, 2001, 344.

¹⁸ GALAVICS GÉZA: *Köcsünk kardot a pogány ellen. Török háborúk és képzőművészet*. Budapest, 1986.

¹⁹ JOHANNES HELMRATH: Pius II. und die Türken. In: Bodo Guthmüller–Wilhelm Kühlmann (Hgg.): *Europa und die Türken in der Renaissance*. Tübingen, 2000, 78–137.

²⁰ JÁSZAY MAGDA: *A kereszténység védőbástyája olasz szemmel. Olasz kortárs írók a XV–XVIII. századi Magyarországról*. Budapest, 1996, 105 skk.; CSERNUS SÁNDOR: Les Hunyadi vus par les historiens français du quinzième siècle. In: TIBOR KLANICZAY–JÓZSEF JANKOVICS (eds.): *Mathias Corvinus and the Humanism in Central Europe*. Budapest, 1994, 78–80 (Studia Humanitatis, 10), valamint magyarul: Lancelot király és Magyarország, mint a kereszténység védőbástyája. In: JANKOVICS JÓZSEF–MONOK ISTVÁN–NYERGES JUDIT (szerk.): *A magyar művelődés és a kereszténység*, II. Budapest–Szeged, 1998, 586–587.

²¹ MADAS EDIT: A prédikáció magvetésével a magyar nemzet védelmében. In: BITSKEY ISTVÁN–OLÁH SZABOLCS (szerk.): *Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*. Debrecen, 2004, 52–53 (Csokonai Universitas Könyvtár 31).

Nem sokkal később Nándorfehérvár eleste (1521), majd a középkori magyar állam politikai széthullása nyomán erősödtek fel az önkritikus hangok, és keletkeztek országsorsot mérlegelő, önemésztő töprengések. Jellemző, hogy a Zay Ferencnek tulajdonított közismert emlékirat gyakran ismételt kulcsszava a „gondviseletlenség”, amely az ország katonai és politikai vezetőit illette. A humanista retorika már a szóművészet szintjére emelte a vereség feletti gyász megjelenítését, és az európai diplomáciai levelezésben is közhellyé vált a kereszténység bűneinek említése a mohácsi katasztrófát előidéző okok között. V. Károly császár például a jelentősebb európai uralkodóknak elküldött levelében hangoztatta, hogy a természetes ellenség (*hostis naturalis*) győzelme Isten büntető vesszeje a vétkes keresztényeken, így a mohácsi vereség magyarázata nemzetközi kontextusba ágyazódott.²² Ehhez csatlakozott azután a wittenbergi történelemszemlélet először a zsidó–magyar sorspárhuzam eszmei konstrukciója révén, majd pedig a *flagellum Dei* toposzának konfesszionális töltetű újraértelmezésével és a kispéptudat hangoztatásával.²³ Mindennek következtében a siralom, a jeremiád, a *Querela Hungariae/Pannoniae* toposza került az ország és a magyarság sorsfestő kommunikációjának előterébe, minthogy ekkor „a kollektív fenyegetettség érzete válik meghatározóvá”.²⁴

A 16. század végére a toposzok által kirajzolt képlet azonban jóval összetettebbé vált. Egyfelől a régi dicsőség emlékezetét elevenen őrizte a királyi országrészes keskeny sávja, még Balassi is úgy látta, hogy a hazának ez a darabja a „kereszténységnek viseli pajzsát”, a „pogány vérrel festett éles szablya” még büszkén versbe foglalt jelkép, és a külföldi politikai irodalom is a hit védőbástyájaként, termékeny és gazdag földként propagálja Magyarországot, e toposzok révén hozza közelebb,

²² KÖRPÁS ZOLTÁN: A spanyol Államtanács a mohácsi csatavesztésről. *Lymbus – Magyarságtudományi forrásközlemények* 2004, 9.

²³ ÖZE SÁNDOR: „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet”. Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján. Budapest, 1991.

²⁴ IMRE MIHÁLY i. m. 1995, 8 skk.

teszi értelmezhetővé a nyugati közvélemény számára Hungária szerepét.²⁵ Másfelől azonban megjelennek a kíméletlen önkritika képei, a protestáns prédikátorok kifogyhatatlan bűnlajstroma ostorozta az igaz hittől eltántorodott és elfajzott népet, „az magyar urakat”, akik „kiűzték közülök az egy igaz Istent”.

A Balassi-tanítvány Rimay tollán már „a szegény, megromlott s elfogyott magyar nép” siralomtoposza a versépítő motívum, és „kedves nemzet”-ének csakis az Istenhez könyörgés ősi gesztusát ajánlja. Egymással feleselő, egymásnak ellentmondó toposzok jellemezték tehát Hungaria helyzetét a 16. század végén és a századforduló táján, a középkori és a humanista szemlélet elemei még egyaránt jelen voltak, az újabb, a reformátori nézőpontokat magukba sűrítő retorikai fordulatok viszont dinamikusan terjedtek az irodalmi szövegszervező eljárásokban. A wittenbergi apokaliptika és eszkatológia sötét színei mellett még elevenen éltek a *virtus et humanitas* szólamai, a *fama bona, laus* és *gloria* magyar megfelelői is: a vitézség, emberség, jó hírnév, tisztesség fogalmának retorikus formái, valamint a *fertilitas* különböző sztereotípiái. A reformáció kommunikációs stratégiáiban is változatlanság figyelhető meg: a kezdeti passzivitást a Bocskai-féle szabadságmozgalom során – bár rövid időre – aktív ellenállási ideológia váltotta fel, a nemzetsors apokaliptikus toposzai ekkor a társadalom mobilizáló energiáivá váltak, Bocskait a biblikus mitizáció a „magyarok Mózese”-ként emlegette.²⁶

Szembetűnő, hogy az eszmék és a retorikai alakzatok burjánzása minden eddiginél tagoltabban és árnyaltabban jelenik meg a kor szövegeiben, és ez a sokszínűség fokozottabb mértékben biztosított mozgásteret az identitáskereső törekvéseknek. Ezzel párhuzamosan a külföld magyarsággépe is rendkívül összetett

²⁵ KRUPPA TAMÁS: Az oszmánellenes szent háború eszméje és Erdély Girolamo Frachetta alkalmi műveinek tükrében. *Lymbus – Magyarisztudományi forrásközlemények* 2004, 42–43.

²⁶ BENDA KÁLMÁN: *Habsburg-abszolutizmus és rendi ellenállás a XVI–XVII. században*. Budapest, 1975, 47–48; Bocskai mozgalmának ambivalens nemzetközi megítéléséről vö. NIEDERHAUSER EMIL: A Bocskai-felkelés és Európa. *Kisebbségkutatás* 2004/3, 334–339. A téma legújabb szakirodalmja: IFJ. BARTA JÁNOS–PAPP KLÁRA (szerk.): „Nincsen nekünk több hazánk ennél”. *Tanulmányok a Bocskai-felkelés történetéhez*. Lucidus Kiadó, Budapest, 2004.

vált, a nemzetkarakterológiai disputációk *pro Hungaria* és *contra Hungariam* érvei egymással élesen szembeállítva mutatták meg azt, milyennek látta a külföld a magyarságot.²⁷ Jelen vizsgálódásunk azonban a továbbiakban is az önkép kialakításának fázisait igyekszik számbavenni, a Kárpát-medence értelmiségének önmaga sorsáról megfogalmazott toposzait kívánja bemutatni.

Önszemlélet és korkép

Mindenekelőtt arra a kérdésre keressük a választ: miképpen módosultak a 16. század végéig megjelent toposzok a következő évszázad magyarországi irodalmában, milyen új olvasataik születtek, az értelmező közösségek miképpen alkották újra az önnön létükről szóló szövegformákat, mennyiben befolyásolták az újabb, avagy csak más környezetbe kerülő retorikai alakzatok a magyarság önszemléletének alakulását, konfesszionális, etnikai vagy éppen regionális elemekből építkező identitástudatának a formálódását? Ez utóbbi állandóan változó eszmei konstrukció, azzal a felfogással értünk egyet, amely szerint „az azonosságtudat folyton alakul, és állandó párbeszédben képződik”.²⁸ Mint tudjuk, a kora újkori Európában nincsenek homogén nemzetállamok, az „ország dolgáról” szólva Pázmány, Bethlen, Zrínyi és társaik egyaránt Hungaria egész lakosságát értették anyanyelvi megkülönböztetés nélkül. Közhely azonban ma már a szakirodalomban, hogy a *hungarustudat* fogta egybe a Kárpát-medence etnikumait, így a kortársak magyarságfogalma is e tágabb jelentéssel értelmezhető. Csupán egyetlen példaként utalhatunk itt arra, hogy az erdélyi szászság a 16. században számos irodalmi alkotás szerint a teljes magyar történelem eszmei örökösének nyilvánította magát, Christianus Schaeus (Scheser) „Pannoniának bús romlását zengi”, Drégely,

²⁷ THOMAS LANSIUS: *Consultatio de principatu inter provincias Europae*. Tübingen, 1613; TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF: *Magyar irodalom – világirodalom* II. Budapest, 1961, 100–101; TARNAI i. m. 1969, 71–72; G. LÁBOS OLGA: A humanista és barokk népkarakterológia Attila-Mátyás vonatkozásaihoz. *Studia Litteraria* 1985, 55–59.

²⁸ GÖRÖMBEI ANDRÁS: *Irodalom és nemzeti önismeret*. Budapest, 2003, 8.

Eger, Szigetvár és más várak védelmének laudatióját szedte versebe,²⁹ a viszonylag kevésbé ismert Leonhardus Uncius (Untsch) pedig Attilától és Árpád vezértől Báthory Istvánig mutatta be latin versezetében a magyar történelem nagyjait, akikkel dicsekedhetett az erdélyi szász költő Padovában és Krakkóban lengyel, olasz és német tanuló társai előtt.³⁰

A nemzetsors 16. századi toposzainak rendszerében (úgyis mondhatnánk: tarka színeképében) központi helyet kapott a középkori eredetű *flagellum Dei* gondolata; nem véletlen, hogy a 17. század elejének hitvitáiban is előtérbe került. Magyarai István és Pázmány Péter egyaránt ezt a toposzt értelmezi, argumentációs bázisuk – mint azt másutt bővebben volt alkalmunk kifejteni – ugyanaz, természetesen a konklúzió ellenkező, kölcsönösen egymás felekezetét vádolták az ország romlásának előidézőjeként. Mindketten a bűnök eláradását jelölték meg a török pusztítás közvetlen okaként, közvetve pedig a hitbéli tévelygésben látták a bajok forrását. A sárvári prédikátor mindjárt könyvének elején kijelenti, hogy „az bálványozás oka az sok pusztaságnak”, valamint hogy „az isteni szolgálatnak színe alatt való bálvány és idegen isteni tiszteletek s eretnekségek legyenek fő okai az ország romlásának és elpusztulásának”.³¹ Nem kétséges, hogy a pápistákat nevezi eretneknek, az elsődleges ok tehát szerinte a *doctrina corrupta*, a katolikus bálványozás, az általa áradó bőséggel részletezett ceremóniakultusz és protestánsüldözés, ebből fakad a *vita corrupta*, a morális hanyatlás, a közbűnök elterjedése.

Pázmány szintén az „igaz hit” feladását, az általa eretnekségnek bélyegzett hitszakadást említi első helyen, de vele szoros összefüggésben az erkölcsi hanyatlást állítja pellengérré a krízis okain tűnődve. A „Jeruzsálemnek és a zsidó nemzetnek

²⁹ Christianus Schesaeus: *Opera quae supersunt omnia*. Kiad. CSONKA FERENC, Budapest, 1979.

³⁰ *Poematum libri septem de rebus Ungaricis Leonhardo Uncio Transylvano auctore*. Cracoviae, 1579 (RMK. III, 679). Részletes elemzése: BITSKEY ISTVÁN: *História és politika*. Előadás 2005. május 26-án Gyulán, az MTA Irodalomtudományi Intézetének konferenciáján.

³¹ RMNy. 890; modern kiadása: MAGYARI ISTVÁN: *Az országokban való sok romlásoknak okairól*. Sajtó alá rendezte KATONA TAMÁS, az utószót írta MAKKAI LÁSZLÓ, Budapest, 1979, 31.

utolsó romlásáról” szóló nagyszabású allegorikus prédikációja zárórészében, tanítása summázatát bibliai képpel érzékelteti. Eszerint Salamon templomának tornácát két oszlop tartotta, az egyik „az igaz tudomány és vallás jegyeztetett”, a másik „a jószágot és tekéltességet példázta”. Ebből következteti, hogy „az országok első és hatalmasabb oltalma az igaz vallás és tekéltetes hit”, de „nemcsak a hitetlenség, hanem a több gonosz vétkek vesztik, sillyeszti az országokat”. Kettős pilléren nyugszik tehát az argumentáció, a konklúzió pedig: „nem ellenségek hatalmátul, hanem maguk gonoszságátul kell félni az országoknak”, ezért „...hogy a zsidó nemzet romlására ne jussunk, bűneinkből kitérjünk, életünket megjobbítsuk”.³²

E szavak fényében tarthatatlan egy nemrég megjelent tanulmánynak az a megállapítása, amely szerint „Pázmány kizárólag az eretnység, vagyis a protestantizmus terjedésében jelölte meg az isteni bosszú okát”.³³ Ezzel szemben látható, hogy mind Pázmány, mind Magyar az isteni büntetés elsődleges forrását konfesszionális természetűnek tartotta, a bálványozást illetve az eretnséget jelölve meg, másodlagosan viszont mindketten a morális javulás követelményét hangoztatták. Ugyanazon formulák kerültek itt ellenkező előjelű kontextusba, a vitázó felek egymásra mutogattak, kölcsönösen bűnös eretneknek nyilvánították egymást, így történt, hogy a *flagellum Dei*, a *virga Dei* toposza a polémia mindkét résztvevőjének közös textuális formulája lett, ugyanazt a retorikai fegyvert forgatták egymás ellen az eltérően gondolkodó, de a magyarság sorsáért mégis egyként aggódó vitapartnerek. Mindkét felekezet érvelésében megjelent a pusztulás feletti panasz, a *querela Hungariae* toposza, másrészt az intelem, az *adhortatio* motívuma, végül pedig Josephus Flavius allegóriává növelt zsidótörténetének példázata. A hitviták résztvevői azonban – miként arra többek között Hans Robert Jauss alapvető tanulmánya is figyelmeztet³⁴ – nem a közös nevezőt keresték argumentá-

³² Pöm VII, 306.

³³ ÁCS PÁL: Jeruzsálem pusztulása. Pázmány és Josephus Flavius. *IK* 1999, 554.

³⁴ HANS ROBERT JAUSS: Das Religionsgespräch oder: The Last Things Befor Last. In: *Weg des Verstehens*. München, 1994, 252–253 (magyar ford. JÓZSA EDINA. In: THOMKA BEÁTA [szerk.]: *Az irodalom elmélete* V. Pécs, 1997, 146–147).

cióikban, hanem az apologetika sáncai mögé húzódtak, nem dialógust folytattak, hanem a meggyőzés retorikái fogásait keresték, így válhattak egyes szövegépítő eljárások egymással szembe forduló érvrendszerek közös kincsévé.

Ez a konfesszionális szembenállás török majd meg Zrínyi eposzában, amely a *concordia Christiana* szellemében már a felekezeti identitástudaton felülemelkedő, szekularizált nemzettudatot tükrözi. A magyarság vétkeit, fogyatkozásait ő már nem a hitbeli hovatarozásból eredezteti, a felemelkedés útjait sem felekezeti színezetű megtéréstől függőnek láttatja, hanem a „heroikus-katonai erények restaurálásában” véli megvalósíthatónak.³⁵

A *Szigeti veszedelem* köztudottan valóságos tárháza a nemzetsors régebbi és újabb keletű toposzainak, amelyekből a magyarság eredete, múltja, jelene és jövője egyaránt kirajzolódik. Az I. énekben a magyarok felett ítélező Mindenható szavai valójában Zrínyi történelemolvasatát, helyzetértékelését tükrözik. Eszerint a *natio Hungarica* elsősorban eredetközösség, azoknak a közössége, akik Scitiából együtt jöttek ki, és akikről az Úr maga mondja ki: „Scitiából, azt mondom, Kihoztam őket / Míként Egyiptusból az zsidó népeket.” A két nép sorspárhuzamának kifejtése tovább folytatódik: a honfoglalás és megtelepedés a „tejjel-mézzel folyó szép Pannóniában” zajlott le, a régi dicsőség (*fama bona*) és a föld termékenysége (*fertilitas*) boldogította a választott népet. A „vitéz szív”, a *virtus* mellé járult „az körösztýén hit”, a magyarság az *Univeritas Christiana* tagja lett, szent királyaik voltak, védőbástyái lettek a kereszténységnek. A közös múlt, a történeti narráció, a tradicionális toposzok által formálódó nemzetfogalom ez, ebbe épült be a költő Zrínyi saját korának tapasztalata, amely szerint a „magyar romlásnak seculumja” érkezett el. A jótéteményeket háladatlansággal viszonzó népnek, a „gonoszságba merült” magyaroknak – szól ismét az Úr ítélete – meg kell ismernie a bosszúálló Isten haragját, a vétkekért bűnhődni kell, ennek eszköze a török hódító, a *virga Dei*, ami csakis a morális javulás után szű-

³⁵ IMRE MIHÁLY: Nemzeti önszemléletünk XVII. századi változatai. In: ERDMANN GYÖRGY (szerk.): *Körösök vidéke*. Gyula, 1989, 6–7.

nik meg sújtani a bűnös közösséget. Látható, hogy a protestánsok által kidolgozott sorsfestő narratíva – miként Szörényi László utalt rá – „Zrínyinél katolikus kézbe jutott, és megindult az általános nemzetivé válás útján”.³⁶

Középkori és kora újkori, a humanizmus és a reformáció által átformált és újabb kontextusokba helyezett toposzok összessége jelenik meg itt egységes kompozícióba rendezve, a retorikai meggyőzés (*movere*) érdekében. Mert – miként azt már Arany János megjegyezte nevezetes Zrínyi-tanulmányában – „...főleg nemzete az, melyre művével hatni akar”. A különféle műfajú írásokban, konfesszionális fejtegetésekben eddig is megjelent toposzokat azonban az eposz a korabeli elvárási horizontnak megfelelő retorikai keretben tudta előadni. A népkarakterológiai motívumokra épülő egyetemi disputációk Európa-szerte ismertek voltak, a *laudatio* és *vituperatio* kettőssége napi szónoklattani gyakorlatnak – modernebb kifejezéssel elve: bevált kommunikációs stratégiának – számított. Zrínyi a múltbéli magyarok *laudatióját* a jelenlegiek *vituperatiójával* állította szembe, az általa felvázolt bűnlajstrom a protestáns prédikátorokéval vetekszik. Az Úr szájába adott szavak szerint a magyarok körében:

Jószágos cselekedetnek nincs keleti,
Sem öreg embernek nincsen tiszteletí:
De sok feslet erkölcs és nehéz káromlás,
Irigység, gyűlölség, és hamis tanácslás,
Fertelmes fajtalanság és rágalmazás,
Lopás, emberölés, és örök tobzódás. (SZV I/9–10)

Ettől az immár közhellyé merevedett, a „bűnös magyarság”-ot jellemző képtől gyökeresen eltér az, amelyik Zrínyi szózatából tárul fel. A várkapitány *adhortatiója* szerint:

³⁶ SZÖRÉNYI LÁSZLÓ: A Hymnus helye a magyar és a világirodalomban. In: CSORBA SÁNDOR (szerk.): *Válogatás a XX. század Hymnus-értelmezéseiből*. Fehérgyarmat, 1997, 67.

Mindenfelől ránk néz az nagy keresztyénség,
Mí vitéz kezünkön van minden reménység,
Soha még mi reánk nem jutott szégyenség,
Azért rakva hírünkkel föld, tenger és ég. (SZV V/24)

A két szövegrész homlokegyenest ellenkezőt állít: az egyik szerint bűnösök a magyarok, a másik szerint még rájuk soha „nem jutott szégyenség”. Nyilvánvaló, hogy az eposz egész kompozíciója éppen ezt a kettősséget sugallja, a kétféle magyarságot állítja szembe egymással, a várvédők – Klaniczay Tibor szavaival – diametrális ellentétet jelentenek a váron kívüliek romlottságával szemben.³⁷ Méltán hangsúlyozta az italianisztikai kutatás, hogy e téren a magyar eposz alapvetően különbözik Tasso művétől, és a korban divatos egyéb olasz eposzoktól is.³⁸ Mindehhez azt tehetjük hozzá mostani fejtegetéseink után, hogy Zrínyi nemzeti önkritikája, a *natio hungarica* múltjáról szóló narrációja a köztudatban meglévő toposzok intenzív alkalmazása révén jött létre, a hazai tradíciók eposzi megjelenése volt művének újdonsága. Úgy látjuk, az Arany Jánostól is megcsodált és magasztalt kompozíció sikerét épp az idézhette elő, hogy a szerző szintézist tudott alkotni, a nemzetsorsot a hagyományos gondolati elemeknek és retorikai formáknak kortársaiénál szélesebb skálájával tudta átfogni. Mindebből leszűrhető a tanulság: elcsépeltnek tűnő toposzok tégláiból is lehetett szóművészeti katedrális építeni, ha azok valódi *ingenium*, tágabb közössége sorsáért felelősséget vállaló személyiség költői horizontjába kerültek.

A Zrínyi által ábrázolt nemzetkép kettős természetet mutat: egyfelől az anyagi és erkölcsi romlás tapasztalata (a *Querela Hungariae* és a *virga Dei* toposza) szerzei szövegeit, másfelől a régi erények példáján újraéleszthető virtus, és az ezen alapuló értékrend villantja fel írásaiban a remény formuláit. A 17. század második fele azonban egyértelműen az előbbieknek kedvezett, az újabb tragédiák – az ön-

³⁷ KLANICZAY TIBOR: Zrínyi és Machiavelli. In: Uő: *A múlt nagy korszakai*. Budapest, 1973, 369–370.

³⁸ KIRÁLY ERZSÉBET: *Tasso és Zrínyi. A Szigeti veszedelem olasz epikai modelljei*. Budapest, 1989, 79–90.

álló Erdély bukása, majd a *persecutio decennalis* eseménysorozata – a gyász, a siralom, a válság irodalmi motívumait és az értékvesztés, a pusztulás, az üldöztetés nyelvi formuláit erősítette fel.

Védőbástya romokban

A *fertilitas* és a *propugnaculum* képeivel szemben a *ruina Hungariae/Transylvaniae* toposza elsősorban a protestáns prédikátorok tollán jelent meg. Most már nemcsak az erkölcsi romlásról van szó, hanem a végleges anyagi pusztulásról, a nemzethalálról, és ezen a téren Medgyesi Pál sárospataki beszéde, *Az igaz magyar nép negyedik jajja*, jelenti a nyitányt 1657-ben. A nemzeti büntudat, az önostorozás és a végveszély motívumainak a korábbiaknál nyomatékosabb kifejeződése – mondhatnánk azt is: újraolvasása – vette kezdetét ekkor. A pataki lelkész a zsidó nép történetét tükörképnek értelmezte a magyarság számára, előtérbe állítva ezzel a nemzetsors szakrális értelmezését, biblikus-apokaliptikus magyarázatát. Innen erednek a toposz újabb nyelvi változatai, amelyek révén „Magyari Júda”-ról, „Sodomává, Gomorává lett országunk”-ról beszél.³⁹ „Ügyefogyott magyar nemzet! Oh nyomorult Erdély!” – hangzik fel a sztereotypep megszólítás szinte valamennyi szövegében. A magyar nép „condorlott”, „elfogyandó”, „seprejére szállott”, „megkeseredett”, „végső romlásra jutott”, „temető sírjához” közeledik, és még hosszsan sorolhatók lennének a romlás topikus szóösszetételei.⁴⁰

Erdély és a magyar protestantizmus számára Szeidi pasa partiumi hadjárata 1657-ben szinte második mohácsi katasztrófának tűnt fel, a Várad elését is átélő Szalárdi János volt a katasztrófa első történetírója, nem véletlen, hogy *Siralmas magyar krónikája* végéhez egy Medgyesi-prédikációt csatolt. Ennek zárósorai szerint

³⁹ GYÓRI L. JÁNOS: Izrael és a magyar nép történetének párhuzama a XVI–XVII. századi prédikátori irodalomban. In: G. SZABÓ BOTOND – FEKETE CSABA – BEREZCKI LAJOS (szerk.): *Egyház és művelődés. Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI–XIX. századi történetéből*. Debrecen, 2000, 29–50.

⁴⁰ LUFFY KATALIN: „A’ kik életekkel, erkölcsökkel építenek és tanítanak”. Puritán elvárások az 1660–1668 közötti alkalmi beszédekben. In: GÁBOR CSILLA – SELYEM ZSUZSA (szerk.): *Kegyesség, kultusz, távollátás*. Kolozsvár, 2002, 37–68.

a pataki szónok Isten méltó haragjának tudja be, hogy „lement s elenyészett régi ragyogó dicsőségünknek fényes napja, megszűnt szívünknek öröme, vigasságunk gyászra fordult”, de a bűnbánó könyörgést nem tartja hiábavalónak. Saját szerepéről kijelenti: „azt merem, az én Uramnak, akinek követségében, hiszem, hogy járok, nevében ígérni: meg sem fogyatkoztat őszentfelsége benne, mivel maga ígéreti tartja, hogy feltámad még egyszer a setétből a mi világosságunk, ...s támaszt még a nagy kegyelmű Úristen ugyan magunk közül, akik romlás építőinek fognak neveztetni!”⁴¹

Úgy látszik, a paraklétszi szerep is ekkoriban meggyökeresedő magatartási forma, a magyar reformáció fellegvárának lángszavú igehirdetője ugyanis a Mindenható követeként értelmezi magát, az ő nevében még ígéretet is tesz a jövőendő számára.⁴² Más kérdés, hogy a század hátralévő évtizedei szinte szünet nélküli háborúságot, külső és belső feszültségeket hoztak a Kárpát-medence lakói számára, és ezt a sorsértelemező retorikai fordulatok is visszajelezték.

A régió magyar nyelvű nyomtatott nyilvánosságában Erdély feldúlása után új toposz honosodott meg, az 1657-es esztendő a romlás jelképévé, irodalmi attribútumává lett.⁴³ Czeglédi István a „sűrű gonoszságot” veti a „keresztyén magyarság” szemére (Kassa, 1659), Báthori G. Mihály *Hangos trombitája* (Debrecen, 1664) pedig „Erdély és Magyarország romlásinak és pusztulásának okait” fejtegeti.⁴⁴ A szerzők túlnyomórészt a széthúzást okolják, elsősorban a hitbeli, másodsorban az életviteli eltévelyedések szembetűnő megnyilvánulásait kárhoztatva. Köleséri Sámuel szerint „ha a képírók le akarnák írni mappára a mostani magyar hazát, egy sýnlő, beteg ember képében kellene leírni, ki csak agonizál. Mert ha elszemléljük,

⁴¹ SZALÁRDI JÁNOS: *Siralmas magyar krónikája*. Kiad. SZAKÁLY FERENC, Budapest, 1980, 719 (Biblioteca Historica).

⁴² DÁVIDHÁZI PÉTER: A Hymnus paraklétszi szerephagyománya. *Alföld* 1996/12, 66–80.

⁴³ CSORBA DÁVID: Az 1657-es év, mint a nemzeti történet szemlélet egyik irodalmi toposza. *Studia Litteraria* 2003, 132–154.

⁴⁴ LUFFY KATALIN: Nemzeti propaganda és publicisztika változatai a XVII. századi Erdélyben. Báthori Mihály Hangos Trombitája. In: GÁBOR CSILLA (szerk.): *Devóciók, történelmek, identitások*. Kolozsvár, 2004, 105–136.

beteg ebben az ecclesia, beteg a policia, betegek annak igazgatói. Beteg az egész teste a nemzetnek, nincs abban épség tetétől fogva talpig.”⁴⁵

Az országnak beteg emberként történő bemutatása ekkoriban vált gyakorivá, éles ellentétben a régi vitészség, hajdani dicsőség toposzával. A „haldokló Erdély”, a *moribunda Transylvaniae* képét megrázó erővel festő és emellé kíméletlen társadalomkritikával szónokló Tofeus Mihály II. Rákóczi György balul végződött, romlást hozó lengyel hadjáratát a populáris beszédmódban megjelenítve írja: „Ez az oda ki való magyar nemzet is addig keresé a nemesi szabadságot, hogy igen megromla, s úgy jára, mint a teve, aki elment, hogy szarvat kérjen magának, s a fülét is elválták”.⁴⁶

Az ehhez hasonló képsorok – a tudósabbaknak, valamint az „együgyűeknek való” megfogalmazásban egyaránt – még hosszan idézhetők lennének, többek között a Pázmány írásaival polemizáló Pósházi János vagy a Querela-toposzt szuggesztíven újrafogalmazó Szántai Pócs István nyelvi invencióiról önálló tanulmányoknak kellene szólniuk. A korszak politikai publicisztikába torkolló prédikációinak részletes elemzése újabban örvendetes módon folyamatban lévő kutatási téma, mivel – mint arra Imre Mihály utalt – „ezek az évtizedek a nemzeti tudat formálódásának igen fontos korszakát jelentik, a nemzeti önszemléletnek egész sor olyan attribútuma jelenik meg, amely [...] makacsul hagyományozódik majd évszázadokra.”⁴⁷ Jelen áttekintésünk megerősíti ezt a megfigyelést, és reményeink szerint ösztönzést nyújt az olyan kutatásokhoz, amelyek egy-egy történeti toposz változatainak feltárását, korszakokat átölelő karrierjét fogják megrajzolni. Azt is láthatjuk, hogy egy új történeti helyzet, új eszmei koordinátarendszer igen gyakran

⁴⁵ KÖLESÉRI SÁMUEL: *Arany alma*. Debrecen, 1673, 242.

⁴⁶ TOFEUS MIHÁLY: *A szent soltárok resolútiója*. Kolozsvár, 1683. Tofeus társadalomkritikájáról vö. BÀN IMRE: Korai felvilágosodás és nemzeti műveltség. In: BENDA KÁLMÁN (szerk.): *Európa és a Rákóczi-szabadságharc*. Budapest 1980, 232. Az erdélyi közvéleményről vö. R. VÁRKONYI ÁGNES i. m. 76–90.

⁴⁷ IMRE MIHÁLY: Nemzeti önszemlélet és politikai publicisztika formálódása egy 1674-es prédikációskötetben. *IK* 1988, 44.

a megkövesedett szövegkonfigurációk megújulásához vezet, olykor ezek éppen elentétes eszmei töltetet is kaphatnak. Volt már erre példa korai középkori történelmünket illetően is, amikor a kalandozó magyarokról kialakított „gens detestanda” toposza a 12. század közepétől perifériára szorult, s a „gens ad fidem Christi conversa” imázsa rajzolódott ki a nyugati historikusok tollán.⁴⁸

A 17. század végén a védőbástyatoposz váltott át önmaga ellentétébe a nyugat-európai közvéleményben. Mint tudjuk, a töröktől pusztított és a bécsi udvartól igencsak felemás módon kezelt Magyarország Thököly Imre révén végül a Félholddal került szövetségbe, és a nyugat-európai írásos forrásokban azonnal megszületett az ítélet: „Magyarország a kereszténység ellensége”, „Gegner der Christenheit”, a kuruc király pedig a *Respublica Christiana* árulója. Köpeczi Béla monográfiájából tudjuk, újságok, röpiratok, versek, traktátusok és memorandumok változatos tömege terjesztette ezt az újabb topikus formulát Rómától Londonig, Lipsécstől Párizsig és Amszterdamiig.⁴⁹ A védőbástyatoposz ugyanakkor átszállt Bécsre, Savoyai Eugen győzelmei révén Nyugat egyre inkább a császárvárost emlegette a *defensor Christianitatis* szerepében.

A történelemnek (és ezen belül egyes népek sorsának) üdvtörténetként értelmezése a német barokk irodalomban is gyakori téma. Többek között a neves poilihistor, Christian Knorr von Rosenroth is a „Weltgeschichte als Heilgeschichte” elvét vallotta, Apokalypsis-kommentárja (1670) a jánosi víziókat a múlt és a jelen eseményeire vonatkoztatja, azokból vezeti le a népek sorsát értelmező elveket, többek között a török háborúk eseményeit is általuk magyarázza,⁵⁰ ilyen módon

⁴⁸ MAXIMILIAN GEORG KELLNER: *Die Ungarneinfälle im Bild der Quellen bis 1150: Von der „Gens detestanda” zur „Gens ad fidem Christi conversa”*. München, 1997 (Studia Hungarica. Schriften des Ungarischen Instituts 46).

⁴⁹ KÖPECZI BÉLA: *„Magyarország a kereszténység ellensége”. A Thököly-felkelés az európai közvéleményben*. Budapest, 1976, főként 283–343. A téma újabb áttekintése: CSAPODI ZOLTÁN: A Thököly-felkelés visszhangja a Német-Római Birodalom területén. *Aetas* 1995/1–2, 140–168.

⁵⁰ CHRISTIAN KNORR VON ROSENROTH: *Apokalypse-Kommentar*. Hg. von ITALO MICHELE BATTAFARANO. Peter Lang Verlag, Frankfurt am Main, 2004 (IRIS. Forschungen zur europäischen Kultur, Bd. 22).

gondolatmenete közel áll a magyar prédikátorok toposzokra épített szövegalkotó eljárásaihoz.

Az angliai puritánok apokaliptikus történelemszemléletéről és millenarista hiedelmeiről ugyancsak bőségesen értekezett a szakirodalom, egy újabb tanulmány pedig ezeknek magyarországi párhuzamait mutatta be.⁵¹ Eszerint Isten „valódi választott népe” a puritánok társadalma lett volna, amelynek arról kellett döntenie, hogy miként viselje el az Antikrisztus uralmát.

A továbbiakban már csupán egy rövid utalás erejéig egészíthetjük ki a képet a kor közköltészeti toposzainak az említésével. A korai kuruc küzdelmek költészete erősen leegyszerűsített formában, de szinte valamennyi sorsértelemző formulát felvonultatta. Egyetlen példaként hadd idézzünk Petkó Zsigmond 1666-ban írott *Katonaénekéből*, a *Cantio militari*-ből két strófát annak illusztrálására, hogy a populáris regiszterben a múlt értékei miként szembesülnek a jelen értékvesztő állapotával. A versbeli beszélő Pannóniához intézi szavait:

Gazdag városokkal, /ez/üst-, aranybányákkal, Ó nemes Pannónia
Legelő mezőkkel, Szép halas vizekkel, Híres valál valaha.
Bortermő szőlőkkel, Szíp szíles mezőkkel –, Nízd már mennyi sok híjal!
Híredben, nevedben, Ily sok szépségedben, Igen nagy csorba esett,
Nemes országodnak Minden állapotja S szabadsága elveszett,
Szörnyű nagy pusztítást, ígétést vérontást, Benned az ellenség tett.⁵²

Nem nehéz itt felismerni a *fertilitas*, illetve a régmúlt idők fényeit idéző *virtus bellica* és *fama bona* sztereotípiáit, amelyek a siralmas jelen ellenpontjaivá, topikus kontrasztjaivá váltak. Ennek az egyszerű ellenpontoszó struktúrájának számtalan va-

⁵¹ CSABA LÉVAI: The Elect Nations of God: England, New England, and Hungary in the 16th and 17th Centuries. In: AUSMA CIMDINA (ed.): *Religion and Political Change in Europe: Past and Present*. Università di Pisa, 2003, 103–118 (Clio’s Workshop II/VIII).

⁵² *A kuruc küzdelmek költészete*. Sajtó alá rendezte VARGA IMRE. Budapest, 1977, 37.

riációja jelent meg a kor közköltészetében, és nemcsak kuruc politikai beállítással, hanem Thökölyt csúfoló labanc verselményekben is.

A hagyományos toposzok egyszerűbb megfogalmazásai mellett a bujdosás motívuma vált még jellemzővé, az árvaság, védtelenség, szorongatottság, kisémmizettség, hontalanság archetipikus mozzanata nyert változatos szövegformációkat ebben a poézisben, amelyre az utóbbi időben sajnálatosan kevés figyelmet fordított a kutatás. Ez a poézis – toposzokból felépített történelemértelmezése és önszemlélete révén – a nemzetkép egy változatát teremtette meg: Habsburg-ellenes, protestáns, kurucos, panaszos tónusú szóművészeti konstrukció alakult így ki, amelynek identitásképző erejét igen terjedelmes szövegtörzset bizonyítja, prédikációk, traktátusok, politikai paszkvillusok, szegénylegény énekek, *cantio flebilis*ek egész sora szólaltatta meg ezt a tropológiát.

Katolikus részről a romlás-pusztulás-bűnbánat toposzaival, a puritanizmus etikájától ösztönzött prédikatori helyzetképpel, valamint a korai kuruc költészet bujdosásmotívumával szemben ellensúlyt jelentett a *Patrona Hungariae – Regnum Marianum* 17. század közepétől előtérbe kerülő toposza, amely a rekatolizációs folyamat retorikus propagandájának fontos motívuma lett. A toposz részletező teológiai alapvetését a jezsuita Inchofer Menyhért dolgozta ki egyháztörténeti forrásgyűjteményében (*Annales ecclesiastici Regni Hungariae*. Róma, 1644). A középkor óta élő közismert országfelajánlási hiedelem ekkor töltődött fel új energiákkal, és a török birodalom gyengülésével párhuzamosan erősödő reménykedés szóművészeti formulájává izmosodott. A toposz történetének modern feldolgozása során Tüskés Gábor joggal figyelmeztet arra, hogy ez a historikus toposz nem azonos az évezredek Mária-kultusszal, amely több keresztény nép sorsértelemező narratív-

vájában megjelent, viszont Magyarországon e nemzetközi toposznak olyan helyi variációja alakult ki, amely az itteni politikai és eszmetörténeti szituáció kihívásaira kísérelt meg választ adni.⁵³ A török hódoltság végnapjaiban a *Patrona Ungarorum* már nem csupán vallási, hanem jórészt történetfilozófiai és közjogi fogalomként terjedt el, amely földrajzi és etnikai vonatkozásainak erősödésével vált múltértelmező tényezővé, közösségteremtő, identitástudatot alakító, nemzetsorsot befolyásoló képzetté.⁵⁴

Toposz és identitás

A toposzok tömör, jelzésszerű szöveges megjelenítései egy-egy fikciónak, sűrítmenyei egy-egy gondolatmenetnek, a szövegegyeségek mögött narratívák, interpretációk állnak, ha pedig ezek rendszerré szerveződnek, egy korszak eszmevilágát, önértelmezését jelenítik meg, vagy legalábbis azt jelentős mértékben alakítani tudják. A *Regnum Hungariae* államának és benne a magyar etnikum helyzetének, múltjának és jelenének értelmezését a 17. század irodalmában jelentékeny mértékben azok a toposzok határozták meg, amelyek külön-külön ugyan a múltból – a historiográfiai hagyományból, a keresztény eszmekörből, a Bibliából, a humanisták elképzeléseiből – öröklődtek, de aktuális elvárási horizonthoz alkalmazkodtak, láncolatszerűen egymáshoz kapcsolódtak, ilyen módon a korszak új kérdéseire és kihívásaira igyekeztek válaszokat adni. Ezek a válaszadási kísérletek természetszerűen új összefüggésrendbe illeszkedtek, helyzetértelmezést adtak, és ilyen módon vezettek a közösségi identitás kialakulásához.

Úgy látjuk, a konfesszionális kereteknek, majd a hungarustudatnak a burkából fokozatosan vált ki az etnikai, majd az anyanyelvi tényező, amely a modern nem-

⁵³ TŰSKÉS GÁBOR: Egy történeti toposz az egyházi irodalomban: Magyarország – Mária országa. In: SZABÓ FERENC (szerk.): *Európai magyarság – magyar európaiág*. Budapest, 2000, 48–85, valamint TŰSKÉS GÁBOR–KNAPP ÉVA: *Az egyházi irodalom műfjai a 17-18. században*. Budapest, 2002, 11–54.

⁵⁴ KÁLLAY ISTVÁN: A Regnum Marianum közjogi vonatkozásai. In: *Szent István-emlékülés Székesfehérvárott 1988. aug. 1.*, Székesfehérvár, 1989, 28 ssk.

zETFogalmat készítette elő. Ez a múltról szóló hitszerű vélekedés még nélkülözte a tudományos alapot, a racionalitást, aligha vitatható azonban, hogy tudatformáló tényező, eszmei erőforrás volt. Az újabb történetfilozófiai és episztemológiai eszmélkedések is arra hajlanak, hogy a múltbeli események meg nem valósítható rekonstrukciója helyett a kutatásnak konstrukciós alternatívákkal kell számolniuk, és ezek közt kiemelt helyet kell kapniuk az illető kor értelmező stratégiáinak, hiedelmeinek, önértelmezési kísérleteinek.⁵⁵ Ezek közé sorolhatónak látjuk a magyar történelmi toposzok együttesét is, amely a közösségi sorskérdések retorikus megjelenítési terepévé, végső soron a formálódó nemzeti önszemléletnek korántsem kizárólagos, ámde lényeges alkotóelemévé vált. Olyan szóművészeti konstrukcióvá, amely évszázadokra beivódott a közgondolkodásba, közösségi sorsértelmező funkciót látott el, és végül legmagasabb művészi kvalitását, máig ható érvényességét Kölcsey *Hymnusa* révén nyerte el. Annak a költeménynek a révén, amely valóban „évszázadok hazai sorsfilozófiájának gyűjtőmedencéje” lett,⁵⁶ és azért lehetett az, mert eszmei pilléreit a hazai történelem toposzai, Hungaria évszázados múltjának kivételes költői empátiával világképpé szervezett retorikus formulái alakították ki, és hozták létre a vers egyedi esztétikai, etikai és történetbölcseleti értékeit. Ezek az értékmozzanatok a reformkorban új összefüggésrendbe kerülve erősödtek fel, majd ismét új színekkel gazdagodva fejtették ki hatásukat a magyar irodalmi modernség Adyval kezdődő korszakában is. Kérdés, hogy ennek a nemzetsorsot értelmező gondolati konstrukciónak lesz-e az integrálódó Európában, globalizálódó világunkban olyan új horizontja, amelyben ismét szerepet kaphat, és újabb kommunikációs formáit kialakíthatja. Erre a kérdésre a választ majd csak a jövő adhatja meg, amely azonban nem lebecsülendő szellemi energiákat meríthet a múltból, ha annak tanulságait nem téveszti szem elől.

⁵⁵ Erről bővebben szól a Hayden White *Metahistory*-ját elemző GYÁNI GÁBOR: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest, 2000, 11–30, de főként 22–23 (további bőséges szakirodalommal).

⁵⁶ LUKÁCSY SÁNDOR: A Hymnus koordinátái. In: CSORBA SÁNDOR (szerk.): *Válogatás a XX. század Hymnus-értelmezéseiből*. Fehérgyarmat, 1997, 107.

